

**TARİHÎ TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE DÖNÜM NOKTASI:
[BÜYÜK] TÜRK LÜGATİ**

Ali İhsan ÖBEK*

ÖZET

Hüseyin Kâzım Kadri'nin, uzun, sürekli ve yorucu bir mesai neticesinde telif etmiş olduğu, dört büyük ciltten oluşan *[Büyük] Türk Lügati*, kaba bir tasnifle, Türkçenin iki ana kolunu kapsamaktadır: *Batı Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi*. Büyük oranda –edebi– tanıklarla desteklenmiş olan sözlük; (Osmanlı) Türkiye(si) Türkçesinde kullanılan Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dillerinden (İtalyanca, Fransızca, Lâtinçe, Rumca, İngilizce...) geçme bütün söz varlığını içermenin yanı sıra; Türkçeyle uzaktan yakından münasebeti bulunan bütün Türk lehçe ve şivelerinin (Uygur, Çağatay, Azerî, Kazak, Çuvaş, Yakut...) de tekmil bir sözlüğüdür. Türkçedeki alıntı kelimelerin yanında lehçe ve kollarıyla beraber Türkçe kökenli kelimelerin örnekli bir fihristi hükmündeki *Türk Lügati*'nin bu yönüyle Türk sözlükçülük tarihinde bir *ilke* imza attığı (ve bu *ilk* oluşun da olumlu olumsuz bütün hususiyetlerini barındırdığı/barındıracağı) şüphesizdir. Bu yazı, tarihî Türk sözlükçülüğünde dönüm noktası olarak değerlendirilen bu sözlüğün, ana hatlarıyla tanıtım ve değerlendirmesinden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: *[Büyük] Türk Lügati*; Hüseyin Kâzım Kadri; sözlük, lügat/lûgat.

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, EDİRNE.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

**MILESTONES IN HISTORY TURKISH LEXICOGRAPHY:
[BÜYÜK] TÜRK LÜGATİ**

ABSTRACT

“[Büyük] Türk Lügati” (The Great Turkish Dictionary), formed by four covers, which is written by *Hüseyin Kâzım Kadri* in the result of long, continual and tiresome efforts, with a rough classification, comprises two main branches of Turkish language: Western Turkish and Eastern Turkish. The dictionary that is mostly supported by literary examples, is the whole dictionary of Turkish polishes and accents (Uigur, Chagatay, Azeri, Khazakh, Yakhut, Chuvash Turkish, etc) connected with Turkish language at close or distant range, right along with including the vocabulary came from Turkish, Aabic, Persian and Western languages (Italian, French, Latin, Romaic, English, etc) which took a place in Ottoman Turkish. It’s certain that the “*Türk Lügati*” is the initiator in Turkish lexicography history from the standpoint of being considered as the index with examples of the words which originates from Turkish together with its polishes and branches, in addition to the quoted words in Turkish (and also it’s certain that it shelters all the positive and negative peculiarities of being initial). This article is consisting of roughly appraising and introduction of this dictionary which is characterized as a turning point in historical Turkish lexicography.

Key Words: *Büyük] Türk Lügati*”; “*Hüseyin Kâzım Kadri*”; dictionary.

Bir dil, hele “dünya dili”, “bilim dili”... olmuş veya olma iddiasında olan diller için *sözlük* demek, hemen hemen her şey demektir. *Sözlük* kavramının, müşterek gelenekteki çok yaygın adlandırmaları bile, ehemmiyetini, ciddiyetini ve çetinliğini ifade eder:

Kāmûs, kelime anlamıyla: ‘dış deniz, okyanus, bahr-i muhit’ demektir; *okyânûs*, keza aynı anlamdadır; *ireb* anlamdaşı *ferheng* ‘akıl; hüner, marifet; ilim, bilgi; temkin, vakar...’ manalarına gelir...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Özetle *sözlük*, ‘hafıza’ demektir (“mefhum-ı muhalifiyle” *sözlüksüzlük* ise ‘cinnet’le eşdeğerdir). Soğukkanlı bir yaklaşım, bu sözümlümü *mübalağaya* ve bu cümleden *haddi aşmaya* değil *hakikate* yorar: ünlü şair Ebulmaânî ’nin –sözlük ve sözlükçülüğün manzum bir hulasası hükmündeki– şu beyti farklı bir şey söylememektedir:

Nebâşed ehl-i fazl u hîç nedâned

Kesî ki muttasıl ferheng nehâned¹

(Sürekli biçimde sözlük okumayan birinin, fazilet ehlinde addedilmesi mümkün mü hiç?! O, olsa olsa, insan suretinde bir *cehlimürekkeptir!*)²

*

Bu anlamda Türkçe –makam-ı teessüfte belirtmek durumundayız ki– asırlarca çok ciddi bir *hafıza kaybı* yaşamıştır. Batı dünyası bir yana; Arap ve Farslarda alabildiğine gelişmiş, hayli mesafe almış bir sahanın Türklerce âdeta görmezden gelinmesi³ garaiptendir!

Teferruatına ve saiklerine girmeyeceğimiz bu uzun fetret dönemince Türk dilinin üzerine çöken karanlığı çok ciddi anlamda aydınlatan büyük sözlükçülerimizden biri (ve belki *başbuğu*), dil anlayışını kuvveden fiile geçirmesini başaran Hüseyin Kâzım Kadri (1870 - 1934)’dir:

Birçok düşünür gibi o da, irtibatın ilkin dil köprüsüyle olabileceğine inanmaktadır. *İctihad* mecmuasında “Türk Lisanlarının Tevhidi” hakkında yazdığı bir seri makale ile –adını anmamakla birlikte– Gaspıralı İsmail Bey’in fikir ve çalışmalarına destek vermiş olması bu cümledendir.

Hüseyin Kâzım’ın şu sözleri, dil anlayışı bakımından kayda değerdir:

¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, c. 3, Maarif Matbaası, İstanbul-1943, s. 635.

² Bu noktaya teksif edilecek bir dikkat, sözlüklerin de, sair kitaplar gibi karıştırılabileceğini, hattâ okunabileceğini gösteren müstesna simalarla karşılaşacaktır ancak biz aklımıza ilk anda gelen iki şahsiyete temas etmekle yetineceğiz: Sözlüklerin de sair kitaplar gibi ‘okunabileceğini’ “rahmetli hoca”dan (Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu) duyardık. Yıllar sonra, külliyatını okumaya çalıştığımız merhum Cemil Meriç’in, *Larousse*’la hayretimiz ünsiyetine tanık olduk. Umum Türk edebiyatı ancak –eski kelimelerle meşguliyetleri hasebiyle– hususan eski Türk edebiyatı sahası duayenlerinin *lügatte kahramanlık olmaz* diye dillerine dolayıp öğrencilerine ‘darb-ı hâcegân’ olarak armağan ettikleri bu kutsi emanetin altında yatan dahi budur...

³ Kastımız, Arapça ve Farsçadan tercüme edilen ya da bu dillere ilişkin telif edilen sözlükler değil, (Osmanlı) Türkçe(si) sözlüklerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

“Türkistân-ı Cînîden Avusturya hudutlarına kadar uzanan kıta‘ât-ı vesî‘ada mütemekkin akvâm-ı Tûrâniyye arasında münâsebât-ı siyâsiyye husûlünü te‘mîn etmek üzere Türk lisânının muhtelif lehçelerini birleştirmek lüzûmunu bugün değilse bile yarın bütün şiddetiyle hissedeceğiz; çünkü her kavim ve millet günün birinde kendi lisânı etrâfında toplanmaya mecburdur. (...) Bu muhtelif lehçeler arasında daha ziyâde rikkat ve nezâket kesbeden Osmanlı Türkçesini Türkistan’ın her tarafında umûmî bir lisân-ı edebî ve fennî ve millî olmak üzere kabûl etmek daha muvâfik olur sanırım.”⁴

Hüseyin Kâzım Kadri’nin bu düşüncesi, taraftar bulduğu kadar, eleştiriye de tabi tutulmuştur. Mesela, bu (yukarıya aldığımız) satırları da nakleden Murat Belge’ye göre; “burada dil, Türk ırkının politik birleşmesinin sağlanması için gerekli bir araç”tır; “yazar, olayı biraz da kendinden yana yontup, kendi bildiği Osmanlı Türkçesi’ni kabul ettirmek istiyor”.⁵

İşte, yukarıda da temas ettiğimiz veçhiyle dil anlayışını kuvveden fiile geçirmiş olan Hüseyin Kâzım, hayatının en önemli adımını atar: *Türk Lügati*’ni yazma kararı alır.

Arapça ve Farsça’nın yanı sıra Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve nispeten de Lâtince ve Grekçe (eski Yunanca) dillerini öğrenmiş olan Hüseyin Kâzım Kadri; 1895’te üç arkadaşıyla yazmaya karar verdikleri *Türk Lügati*’nin bir hazırlık ve münakaşa mecmuası olmak üzere *Tanin* gazetesini çıkarmak istemiş fakat, lügati yazmakta arkadaşları kendisinden ayrılınca bu gazeteyi neşretmekten vazgeçmiştir. (Gazetenin çıkarılması ancak on beş sene sonra, 1908’de gerçekleşebilmiştir. Bu konuda Hüseyin Cahit Yalçın: “Fikret gazetesinin adını bulmuştu; Hüseyin Kâzım sermayesini koyacak, ben de *kalem* olacaktım.”⁶ demektedir. Yine Hüseyin Cahit’in naklettiğine göre, *Tanin*’in arsasını Hüseyin Kâzım satın almış; tapu senedini üçünün adına çıkartmış, binayı da o yaptırmış fakat bu bina üçünün malı olmuştur).⁷

Hüseyin Kâzım, Meşrutiyet’ten önce İttihat ve Terakki’ye girmiş olduğu halde gazeteyi çıkarmaya başlarken bu gazetenin bağımsız, tarafsız bir çizgide devam etmesini sağlamaya çalışmıştır. Kendisi, *Tanin*’de siyasî yazılar yazmamış, Türk lehçeleriyle ilgili küçük yazı numuneleri neşretmekle yetinmiştir.

⁴ Saray, 1993: 63; Belge, (tsz.): 2594.

⁵ Belge, (tsz.): 2594.

⁶ Ergin, 1959: 5-6.

⁷ Ergin, 1959: 6.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Kapakta, sözlüğün adının altında düşülen; “*Türk Dillerinin İştikâkî ve Edebî Lûgatleri*” kaydından sonra; “Uygur, Çağatay, Kazan, Âzerî ve Garb Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lûgatlerini ve Garb Türkçesinde kullanılan Arab ve Acem kelimelerini şevâhidi ve emsâliyle hâvîdir” denerek, kapsamı belirtilen *Türk Lûgati*, Hüseyin Kâzım’ın en büyük eseridir.

“*Türk Yurdu*’nda yer alan bir habere göre Türk Ocakları Hars Heyeti, 5 ve 12 Ağustos 1926 günlerinde, İstanbul Türk Ocağı’nda kâtib-i umumi Samih Rıfat Bey’in başkanlığında yaptığı toplantılarda, Hüseyin Kâzım Bey’i de davet ederek bir forması basılmış olan *Büyük Türk Lûgati*’ni görüşmüş, matbu bir forma okunmuş ve «muhteviyatı itibariyle ehemmiyeti ve kıymeti haiz görüldüğünden» basımının bir an önce tamamlanması için Maarif Vekâleti’ne bir «temenni mektubu» gönderilmesi kararlaştırılmıştır...”⁸

Sözlük, dört büyük ciltten oluşmaktadır (I, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927, XCIX+885+4 s.; II., İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, 982 s.; III., İstanbul, Maârif Matbaası, 1943, 4+928 s.; IV., İstanbul, Maârif Matbaası, 1945, 894 s.).

Bu eseri, 1895’te Tevfik Fikret, Beyrut valisi Nurettin Bey ve Şevki Bey’le birlikte hazırlamaya karar vermiş olmasına rağmen, bu karar yerine getirilememiş; arkadaşlarının vazgeçmesi üzerine Hüseyin Kâzım, *kızılmasına* doğru tek başına yola çıkmıştır.

Hüseyin Kâzım, *dîbâcesinin* baş kısmında bu eseri yazma sebebini ve kapsamını şöyle ifade etmektedir:

“*Türk Lûgati*, Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Âzerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleriyle uzak yakın bir münâsebet arzeden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikâkî, mukâyesevî ve edebî bir *lugâtnâmesidir*. Otuz beş senelik mütemâdî bir sa’yin hâsılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir *vahdet-i lisâniyyeye* doğru gidebilmek imkânını hazırlamak için yazdım..” [*dîbâce*, s. (I)].

Bu sözlerle giriş yapılan uzun (xcix s.) *dîbâcede*, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin kaynak eserlerinden, bu lehçelerin geçirdiği tarihî gelişmelerden, söz varlıklarından, imla ve ses özelliklerinden... ayrıntılı biçimde bahsedilmiştir.

⁸ Kara, 1991: 33-4.

Arap alfabesiyle basılmış olan birinci ve ikinci ciltlerde, madde başı kelimedenden sonra, transkripsiyonu verilmiştir. Hüseyin Kâzım, bu yöntemi tercih etme sebebini gene *dîbâcede* belirtmiştir: Ebuzziya Tevfik ve Ahmet Vefik Paşa'nın *vâv*ın karşıladığı ünlüleri göstermek üzere bu harf üzerinde birtakım işaretler geliştirdiklerini ve fakat bu sistemin layıkıyla yaygınlaşmamış, üstelik akademik bir kurulca da incelenmemiş olması sebebiyle böyle bir uygulamadan ictinap ettiğini... söylemesi bu cümledendir.

Eşref Edip'in ifadesine göre; inci gibi sıralanıp mahfazalara konulmuş, sandıklara yerleştirilmiş olan bu eser, Osman Ergin'in naklettiğine nazaran üç, Eşref Edip ve Muallim Vahyî'ye göre ise tam dört defa gözden geçirilip yazılmış; Mehmet Akif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdî, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet vs. gibi şahsiyetlerin kontrolünden geçmiştir. Kazan Lehçesi için Ayaz İshak Bey; Arapça ve Farsça kelimelerde Çerkeşli Hoca Bekir Efendi ile bir defa gözden geçirilmiştir.

Osmanlı Türkçesi açısından çok takdir gören *Türk Lügati*, bilhassa Doğu Türkçesi'yle ilgili eksiklik ve yanlışlıklar içermesi dolayısıyla eleştirilmiştir: M. Şakir Ülkütaşır, eserin, muhtevası ve zayıf taraflarını içeren yazısında özetle; tertip tarzının eski şekilde olması; Osmanlıca bakımından mükemmel olan sözlüğün değişik Türk lehçelerine ait kısımlarında hayli yanlışlıklar ihtiva etmesi; bazı kelimelerdeki tanık yetersizliği; etnik ve tarihî bilgilerin, çoğunlukla eski eserlerden derlenmiş olması; bazı maddelerin boş yere uzun tutulması... gibi noktalara değinmiştir. Ancak buna rağmen, Türk lehçelerinin mukayesesi alanında ilk cidî teşebbüs olması dolayısıyla, Türk lehçeleri açısından da, önemli bir sözlük olduğu inkâr olunamaz.⁹

Türk Lügati, Osmanlı Türkçesi bakımından seçkin sözlüklerden kabul edilmektedir:

“Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in lüğatini de iyi bir lüğat olarak söyleyebiliriz”¹⁰ diyen Cemil Meriç'in şu sözleri bu cümledendir: “*Külliyât-ı Azîziyye fî Lûgâti'l-Osmâniyye* British Museum'da müsveddeler halinde duruyor. Redhouse çok çalışmış. Türkçe'nin tek lüğati. Fuat Paşa'ya yazmış bir mektup, alın şunu, basın diye. Ama devletin baktığı yok. Misalli lüğat üstelik. Emsâl ve şevahidiyle beraber. Haydi o devirlerde imkân olmadı. Cumhuriyet devrinde de mi imkân yoktu? Hüseyin Kâzım'ın lüğatinden başka da

⁹ Ülkütaşır, 1952: 24-6

¹⁰ Açıkgöz, 1993: 76.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

lûgat yapılmadı. Birinci Cihan Harbi'nden beri lûgat yok Türkçe'de."¹¹

“Beş altı sene evvelsi, Hüseyin Kâzım Bey'in Türk Lûgati çıkmaya başlayınca, türkiyatta çalışkanlığının ve bilgisinin derecesine hayran oldum. Bu kitap hakikaten bir okyanustur.” (Yusuf Akçura).¹²

“Merhum Hüseyin Kâzım Bey bence en büyük muvaffakiyeti Büyük Türk Lûgati'nde gösterdi. Çünkü bir asır çeyreği geçecek kadar sürekli, tam dört defa yeni baştan tertip ve tebyiz gibi... Çünkü Âkif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdi, Mehmed Ali Tevfik, Abdullah Cevdet ve emsâli güzide edebiyat üstadlarımızın nazarlarına arz ile, re'ylere muhassalasını alarak tashihi, tehzip ve ilave gibi yeni baştan yorgunluklara göğüs germiş, hatta Kazan lehçesi lûgatlerini Ayaz İshak Bey'e Arabî, Farisî kelimeleri de bu dillerin aliyat ve edebiyatına derin vukufu ehline müsellemer merhum Çerkeşli Hoca Bekir Efendi'yle gözden geçirtmek suretiyle bu kitapta bir yanlışın yer bulamamasına beşer gücü yettiği kadar ihtimam etmiştir. İşte bunun içindir ki Hüseyin Kâzım Bey lûgati şimdiye kadar basılıp çıkan bütün Osmanlıca, Türkçe lûgatlerimizin en büyüğü, en yanlışsız, en bol şevahitlisidir” (Muallim Vahyî Bey).¹³

Türk Lûgati'nin Osmanlı Türkçesi bakımından çok kapsamlı, hattâ birçok lûgatten üstün olduğunu, Süleyman Nazif, bir terkibe yönelik yaptığı değerlendirmede şöyle ifade etmektedir:

“... *Arz-ı simsime* lisânımızdaki lûgat kitaplarında bulunmadığı gibi, Şeyh Muhsin-i Fânî nâm-ı müste'arıyla neşr-i feyz u ilm eden Hüseyin Kâzım Beyefendi birâder ve üstadımız, yirmi beş senelik sa'y ü tetebbu'un mahsûl-i feyzâfevzi olan ve hâlâ tab' u neşr edilmemesi irfânımız için hüsrân bulunan –iki mânâsıyla da– *büyük lûgatinde simsimeyi* şu sûretle târif ve îzâh ediyor: ...”¹⁴

Süleyman Nazif'in sözünü ettiği *simsime* kelimesi, Hüseyin Kâzım tarafından teferruatlı biçimde ele alınarak kritiği yapılmış, kapalı anlamı şiirle açığa çıkarılmaya çalışılmış –tasavvufî– kelimelerden biridir. Öneme binaen ve *Türk Lûgati* hakkında bir fikir vermesi bakımından aşağıya aynen alıyoruz:

(**simsim** , **sümsüm** [Arapça; isim; 3/114]: Susam. **simsime**: Susam tânesi).

¹¹ *Açıkgöz*, 1993: 342.

¹² (H. K. Kadri'nin yakın arkadaşı Şevki Bey'den nkl.) *Kara*, 1991: 35.

¹³ (H. K. Kadri'nin yakın arkadaşı Şevki Bey'den nkl.) *Kara*, 1991: 35.

¹⁴ S. *Nazif*, 1924: 270-1.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

arz-ı simsime: Şeyh-i ecell Muhyiddîn-i Arabî'nin *Fusûsulhikem*'de yazdığına göre, lisân-ı tasavvufta «âlem-i cismânî» tâbîr edilen arz u kürsînin mâverâsında bir «arz-ı vasiatülfezâ ve bir âlem-i gayr-ı mâlûmülmebde' ve'l-müntehâ»dır, ki hamîre-i tıynet-i âdemden kalan bakıyyeden, hurma ağacının tekvînini müteâkıb artan «susam tânesi» kadar maddeden yaratılmıştır. «Arz-ı simsime» tâbîri de bundan dolaydır. Arş u kürsî ve semâvât ü arzîn ve cennet ü cehennem, arz-ı simsimenin eb'âdına nisbetle bir «halka» mesâbesinde olup burada «tavr-ı akldan hâric acâib ve garâib-i lâyuadd u lâyuhsâ»dan başka dünyâdan gelip geçen insanların sûretleri de vardır. Erbâb-ı keşf ü şühûd, ecsâm-ı fâniyye ve heyâkil-i ârziyyelerinden insilâh ettikten sonra arz-ı simsimeye girebilirler.

Arz-ı simsime ile kudemâ'-i hükemânın «iklîm-i sâmin», «âlem-i misâl», «âlem-i eşbâh» ve «berzah-ı ervâh» tâbirleriyle tavsîf ettikleri «âlem-i gayb» arasında bir münâsebet olmak lâzımdır. Kudemâ, ervâhın «âlem-i gayb»a intikâl ve dünyâdaki ef'âlin orada da temessül ü irtisâm edeceğine kâil olurlardı. Abdullah bin Abbâs'ın hadîs-i Kâbe'ye müteallik rivâyetinde, bu âlemden bahsettiği sırada, *hattâ en fihim İbni Abbâs mislî* dediği meşhurdur. Kudemâ'-i müneccimînin «empyrée» felekülefîk ve «menzil-i sü'adâ» tâbîr ettikleri âlemler arz-ı simsime ve âlem-i misâl ü eşbâh ve berzahülervâh arasındaki münâsebet de câlib-i îtibardır.

Şeyh Gülşenî [Sezâyî] *Şümû'î Lâmi' fi beyâni Etvâri Sâbi'* kasîdesinde:

Bu âlemden geçince hayli zahmet hayli mihnet var

Velî andan öte tevîk ederse Hazret-i Bârî

Yolun uğrar senin bir âleme kim cümleden vâsi'

Sana teshîr olur sa'y et o mülkün cümle âsârı

dediği gibi, Şârih-i *Nuhbe* de:

Andadır tafsîl-i arzüssimsime

Etmez idrâk anı her şahs-ı seme¹⁵

beytinin şerhi sırasında, Manisalı Şeyh Mehmet Sâî'nin aşağıdaki manzûmesini dercediyor, ki Muhyiddîn-i Arabî'nin arz-ı simsimeye dâir verdiği mâlûmâtı hulâsaten câmîdir:

Şeyh-i ecell etmiş beyan demiş ki arzüssimsime

¹⁵ Daha sonra da geçecek olan (*şahs-ı*) 'seme', 'şaşkın, ahmak' (kişi) anlamındadır. (*Seme*, Türkçe bir kelimedir).

Tıyn-i Ebil'insân'dan kalmıştı bâkî bir nime
 Andan yarattı nahleyi bâkî kalıp sûsen kadar¹⁶
 Andan yarattı bir fezâ kim oldur arz-ı simsime
 Ger bu cihânı serteser koysan anın ortasına
 Sahrâda bir sûsen kadardır der varan ol âleme
 Dünyâya her ne kim gele ol arsada misli ola
 Birbirine fi'li uya bu sözün aslı yok deme
 Çün İbni Abbas dedi kim ben gibi ol arz içre var
 Bir İbni Abbas dahi der nakletti ehlullah heme
 Mergub garâ'ib nesnelere ol arsada memlûdurur
 Ehl-i şühûd olan görür sâ'irleri andan ame¹⁷
 Ol arza sırf ervah girer heykelleri yolda kalır¹⁸
 Ehl-i basîretler bilir, bilmez anı şahs-ı seme

Şeyh Mehmet Sâî

Mütercim-i Kâmûs'un: «Şol mârifet-i dakîkadan ibârettir, ki gâyet-i hafâdan dakîk olur. İbâretten işâretle idrâk olunmaz» târifî, «arz-ı sime»den ziyâde «simsim» lâfzına mütealliktir.

*

İşte, Türk *Lügati*'nde, doğal olarak tümü bu ölçüde olmamakla birlikte, Osmanlı Türkçesi ve dolayısıyla eski Türk edebiyatı açısından önemli görülebilecek birçok kelime, terkip, terim... saymak mümkündür.

Osmanlı Türkçesi'ndeki yetkinliği, ehline kabul edilen ve hemen hemen her maddesine divan edebiyatından en az bir -bazen de bir sözlük için aşırı kabul edilecek- birçok örnek gösterilmiş olan *Türk Lügati*'nin, bu özellikleri dolayısıyla divan edebiyatı kaynakları arasında da çok müstesna bir yere sahip olduğu şüphe götürmez. Bu cümleden *Türk Lügati*, çok sömürülmüş ve fakat esamesi okunmamış gizli kahramanlardandır da: Eski edebiyatımıza/kültürümüze ilişkin 'telif ü tedvin' edilmiş bazı mühim kaynaklardaki tanım ve örnekler,

¹⁶ *Sümsüm* (ve *simsim*) kızıl karıncalara denir (= *nahle*), müfredi *sümsüme* (*simsime*)dir.

¹⁷ 'Ame; basîretsizlik, basîret gözü kapalı olmak demektir. S. Nazif (1924: 272); "ameden burada hilâf-ı kâide a' mâ mânâsı kâid edilmiş" demektir.

¹⁸ *Heykel* kelimesi burada felsefî bir terim olarak kullanılmıştır: *rûh* zıddı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/4 Summer 2009*

kahir ekseriyetle bu sözlükten ‘iktıfat’ edilmiş ve amma gene esamesi okunmamıştır! (Söz gelimi *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde, *Türk Lügati*’nden ‘müntehal’ tanım ve örnekler tarafımızca bir bir tespit edilmiştir).

Doğu Türkçesi: lehçeler açısından sözlüğü takdir etmek yetki alanımızın fevkindedir; ancak şu kadarını yinelemekte bir beis görmüyoruz: Sözlük, gerek Osmanlı Türkçesi, yanı sıra lehçeleri; gerekse sadece Türk lehçelerini –tanıklarıyla– içermesi bakımından tek ve emsalsiz bir kaynaktır.

Son olarak sevindirici bir gelişme ile sözlerimizi bağlamak istiyoruz:

Süleyman Nazif’in yukarıda alıntıladığımız; “hâlâ tab‘ u neşr edilmemesi irfânımız için hüsrân bulunan –iki mânâsıyla da– *büyük lûgat*”i nihayet Türk Dil Kurumu, gündemine almış ve yayımlama kararı almıştır:

Yayımlı, iki aşamalı tasarlanmıştır: İstanbul’un *dünya kültür başkenti* ihtifalleri çerçevesinde (2010) gerçekleşmesi beklenen birinci aşama sözlüğün örneklerden arınmış halini kapsamaktadır. İkinci ve son aşamada ise bütün tanıklarıyla, tam metin yayımı hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Halil, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Seyran Yay., İstanbul-1993 (s. 76; 211; 342).
- ALBAYRAK, Nurettin, “Hüseyin Kâzım Kadri”, *İslâm Ansiklopedisi*, *DİA.*, c. 18, İstanbul-1988 (s. 554-5).
- BELGE, Murat, “Türk Dilinde Gelişmeler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c.10, İstanbul-(tsz.) (s. 2588-2606).
- ERGİN, Osman (hızl.), *Hüseyin Kâzım Kadri: İnsan Hakları Beyannamesi’nin İslam Hukukuna Göre İzahı*, Sinan Mat., İstanbul-1949 (hazırlayanın girişi s. 1-42).
- ERTEM, Rekin, “Hüseyin Kâzım Kadri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., c.4, İstanbul-1981 (s. 300-2).
- Eşref Edib, *Mehmed Âkif (Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları)*, Sebilürreşad Nşr., 1, İstanbul-1962 (s. 347; 367-8; 375-6).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

-
- GÖKÇE, Aziz, *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlükleri*, Kebikeç Yay., Ankara-1998 (s. 60-1).
- KARA, İsmail (hızl.), *Hüseyin Kâzım Kadri: Ziya Gökalp'in Tenkidi*, Dergâh Yay., İstanbul-1989 (hazırlayanın girişi s. 13-31).
- KARA, İsmail (hızl.), *Hüseyin Kâzım Kadri: Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İletişim Yay., İstanbul-1991 (hazırlayanın ön sözü, s.7-30).
- SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Matbaacılık, İstanbul-1993 (s. 63-5).
- NAZIF , Süleyman, *Külliyât-ı Ziyâ Paşa*, [İstanbul]-1924 (s. 270-3).
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934)", *Türk Dili*, I/5, Ankara-1952 (s. 24-6).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*